

Predgovor

Proteklo stoljeće nazivali smo svakako: vremenom promjena, ekstrema, ideologija, naroda, nepomirljivosti ili pak zanimljivim vremenima. Svi su ovi nazivi na svoj način opisivali dubinske društvene promjene, ali i nagovijestali njihovu dvojnost: mogućnost dobrog i lošeg ishoda. Pa čak i ono »zanimljivo« barem će jednako često podsjetiti na poznatu zloguku kletvu (»Dabogda živio u zanimljivim vremenima!«) kao što će pobuditi slike uzbudljivog avanturističkog puta kroz prošla desetljeća.

Doista, ljudska je prošlost puna dramatičnih nestanaka carstava i civilizacija, ratova koji su trajali desetljećima ili otkrića koja su korjenito mijenjala živote. Pa ipak, nikada se vrijeme nije činilo toliko zgusnutim, a promjene toliko intenzivne kao što je to bilo u proteklih stotinu godina ili u vremenu koje doživljavamo *svojim* vremenom. Nerijetko su se promjene činile pre naglim, a svijet koji su stvarale u najbolju ruku punim suprotnosti. Možda i zato što je sjećanje svježije, mnogima je kod spomena 20. stoljeća prva pomisao ona na lošiju stranu – na žrtve ratova i revolucija. Izlazeći iz Prvog svjetskog rata čovječanstvo je bilo sigurno kako neće ponoviti takvu strahotu, a samo je dva desetljeća kasnije utonulo u još teži sukob, pa neki govore o našem Tridesetogodišnjem ratu (za razliku od onog, ipak lokalnog europskog, u 17. stoljeću). Kada je globalni oružani sukob konačno završio, vodeće zemlje započele su Hladni rat, a posvuda su, sve do danas, vođeni lokalni ratovi. Naziv nas ne treba zavarati, jer im žrtve nisu ništa manje nego što bi bile u svjetskom sukobu. Nadalje, desetljećima je velik dio svijeta živio u još jednoj tvorevini 20. stoljeća – totalitarnim režimima, čije se žrtve broje u milijunima. Osim toga, još se uvijek umiralo (a umire se i danas) od gladi i bolesti, čak i onih za koje suvremena medicina ima lijeka. Dvije su bolesti na svoj način obilježile i granice razdoblja kojim se bavimo – španjolska gripa njegov početak i COVID-19 njegov kraj. No stoljeće je stvorilo i protutežu. Učvrstilo je i proširilo pojam prava čovjeka, bilo kao pojedinca ili zajednice, gradeći demokratske sustave i socijalnu državu. Znanstveni i tehnološki napredak potpuno su promijenili sve što poznamo – društvo, svakodnevicu, gospodarstvo, komunikacije, kulturu. Nikada toliko ljudi nije živjelo u tolikom obilju, niti je imalo toliku mogućnost izbora kako živjeti. No nikada nije bilo ni toliko svjesno suprotnosti koje još uvijek postoje i nesigurno pred budućnošću, koja obećava, ali i plaši.

Promjene su zahvatile sve, no tu sličnost često završava. Koje će se promjene prihvatiti, kada i s kolikom intenzitetom će biti provedene, a nakraju i kakve će im biti posljedice, to ovisi o mnogočemu i čini putove pojedinih država, naroda, pa i lokalnih sredina posebnima. Hrvatsko iskustvo 20. stoljeća oblikovalo je nekoliko čimbenika: činjenica da se radi o »maloj državi«, višestruke izmjene državnih okvira i druš-

tveno-gospodarskih sustava, kao i to da je veći dio stoljeća Hrvatska bila uklopljena u višenacionalnu državu. Ovo je iskustvo teško usporedivo s narodima koji su cijelo stoljeće proživjeli u istoj državi, održavali uz male prilagodbe isti društveni sustav i vjerovali u iste (ili malo modernizirane) vrijednosti. Njima promjene nisu dovodile u pitanje temeljnu strukturu i identitet.

Nasuprot tome, hrvatske zemlje su u nepunih osam desetljeća prošle nekoliko strukturnih promjena. Kao prvo, mijenjao se državni okvir: Austro-Ugarska Monarhija, monarhistička Jugoslavija, Nezavisna Država Hrvatska, socijalistička Jugoslavija, Republika Hrvatska, koja ulazi u Europsku Uniju. Većinom su nove države nastojale poništiti što više od nasljeđa svoje prethodnice, uvodeći nove zakone, upravne podjele, druge gospodarske politike, sebi prilagođene školske programe i štošta drugo. Duboke potrese izazivale su promjene društvenih struktura, pa smo od seljačkog i građanskog društva prošli revolucionarnu preobrazbu u socijalističko društvo s preferiranim radničkom klasom, deagrarizacija je pomela nekadašnje seljaštvo, a novo *urbano* stanovništvo zamijenilo je nekadašnje građanstvo i njegovu specifičnu kulturu. Masovna preseljenja ili iseljavanja mijenjala su, negdje i drastično, dobnu ili nacionalnu strukturu stanovništva. Mijenjali su se i gospodarski sustavi, od liberalnog, pa liberalnog s elementima državnog intervencionizma, preko ratne privrede, zatim državno upravljano gospodarstvo, koje je s vremenom ublaženo elementima samoupravljanja, do obnovljenog (neo)liberalizma. Mijenjala se i socijalna politika, od one rudimentarne, pa postupno izgrađene socijalne države do novog hibridnog sustava u kojem privatno osiguranje opet dobiva na važnosti. Ne treba zaboraviti ni one manje vidljive, ali ne manje utjecajne promjene: smjene i sukobe ideologija.

Sve su ove promjene bile intenzivne, duboke, često nasilne, a ljudi rođeni tijekom 20. stoljeća proživjeli su ih – uz pretpostavku da su ih preživjeli – nekoliko. Otuda i naslov ovoga, sedmog po redu, sveska koji se bavi hrvatskim zemljama nakon 1918. godine. »Prijelomno« se doista učinila ključnom riječi za razumijevanje hrvatskog 20. stoljeća, njegovih traumi, nepomirljivosti, ali i postignuća.

Pokrenuvši ovu ediciju, namjera nam je bila napraviti sintezu povijesti hrvatskoga prostora. Svjesni kako potpunog ili konačnog u povijesnoj znanosti nema, ciljeve smo postavili nešto »niže«. Htjeli smo, naime, jednostavno napisati sve što danas znamo o određenom razdoblju, od tema koje su dobro istražene pa do onih za koje možemo reći da nam na njima tek predstoji raditi. Pri tome nam je bilo važno osigurati cjelovit prikaz prošlosti, što je u provedbi značilo prije svega izaći iz okvira poznate političke povijesti. U seriju smo nastojali unijeti kao jednakovrijedne sve ostale teme – društvo, gospodarstvo, kulturu i druge. Stoga smo unaprijed odredili strukturu i teme koje su zajedničke svim svescima edicije. Naravno, urednicima pojedinih svezaka ostavljena je sloboda da strukturu prilagode specifičnostima svoga razdoblja.

Tako i ovaj svezak slijedi strukturu zamišljenu za cijelu seriju: u prvom dijelu obrađene su opće teme, u drugom regionalne posebnosti, a u trećem međunarodni odnosi. No u obradi pojedinih predviđenih tema ubrzo su se pokazale posebnosti po kojima se ovaj svezak, negdje manje, a negdje više, razlikuje od ostalih. Ovdje je bilo možda i najteže napraviti odmak od političke povijesti, jer za 20. stoljeće nemamo cjelovitijih istraživanja društva. Tako su, primjerice, izostale inače popularne i za ranija razdoblja dobro obrađene teme o povijesti obitelji ili žena, a bilo je vrlo zahtjevno pisati o društvenim slojevima (staležima, klasama). Pa ipak, i ovdje je učinjen

iskorak. Dijelom zahvaljujući kolegama iz drugih struka predstavljeno je ono što znamo o društvenoj strukturi, svakodnevnici, demografiji ili socijalnoj politici. Osim političkog pregleda i spomenute društvene povijesti, sinteza je obuhvatila i sve druge teme koje smo držali nužnima da se prošlo stoljeće sagleda što cjelovitije: pravne i upravne promjene, gospodarski, intelektualni i kulturni razvoj, povijest dijaspore i vjerskih zajednica. Druga cjelina ovoga sveska u nešto se većoj mjeri razlikuje od svojih prethodnica. U njoj su sabrane regionalne povijesti, no radi se o razdoblju u kojem regije u znatnoj mjeri gube stare posebnosti. Naime moderna država uvelike centralizira razne funkcije i uniformira sve aspekte života. Ipak, neke osobitosti ostaju, a s njima i regionalni i lokalni kulturni identiteti. Treći se dio ponajviše razlikuje od drugih svezaka. Dok su za prethodna razdoblja obrađeni odnosi hrvatskih zemalja s pojedinim državama, u 20. stoljeću to nije bilo moguće. Hrvatska je izgubila svoju državnost, a obje su Jugoslavije bile centralizirane države koje su strogo kontrolirale vanjsku politiku i sve međunarodne odnose. Stoga su prilozi o međunarodnim odnosima pojasnili njezin položaj i sužene mogućnosti međunarodne komunikacije do 1990., kao i procese u kojima se našla stežući samostalnost u trenutku kada se stvara nova tvorevina – Europska Unija.

Različiti stupanj istraženosti pojedinih tema primjetan je. Osim toga, na ovom je svesku radilo čak 26 autora, koji su zadržali posebne pristupe svoje struke (povjesničari, povjesničari prava, demografi, etnolozi) ili osobni stil. Pa ipak, poštovana je dogovorena struktura koja je pomogla ujednačavanju raznovrsnih priloga. Stoga i kod ovoga sveska možemo reći da se radi o prvoj sintezi povijesti razdoblja kojim se bavi, u ovom slučaju 20. stoljeća, koja se u znatnoj mjeri odmakla od dosadašnjih političkih pregleda. Naravno, to ne bi bilo moguće bez spremnosti autora na suradnju koja se često pokazala zahtjevnijom nego se u početku mislilo. Zahvaljujemo im na vrijednim priložima, a posebice onima koji su prihvatili da ih napišu nekoliko. Zahvaljujemo se i recenzentima dr. sc. Miri Kolar, dr. sc. Nikici Bariću i dr. sc. Tomislavu Aniću na tome što su pristali čitati vrlo obiman rukopis te na njihovim korisnim sugestijama.

Posebnu zahvalnost dugujemo onima koji su omogućili da i ovaj svezak donese bogat ilustrativni materijal, a bile su to institucije, udruge, profesionalni fotografi i pojedinci koji su ustupili fotografije iz svojih privatnih zbirki. Prije svega trebamo zahvaliti Hrvatskom državnom arhivu, koji je spremno ustupio velik broj ilustracija iz svoje fototeke. Uz njega treba spomenuti i Hrvatski sabor, Ured predsjednika RH, Ministarstvo kulture i medija, Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Muzej za umjetnost i obrt, Etnografski muzej, Družbu sestara milosrdnica i Leksikografski zavod »Miroslav Krleža« (svi iz Zagreba), Gradski muzej Nova Gradiška, Muzej Đakovštine, Muzej Like Gospić, Državni arhiv Osijek, Donaueschwäbisches Zentralmuseum (Ulm), Hrvatsku bratovštinu Bokeljske mornarice 809, Vinkovačke jeseni, Turističku zajednicu Grada Đakova, Turističku zajednicu Grada Varaždina, Javnu ustanovu Park prirode Kopački rit, Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata. Svoje su fotografije ustupili fotografi Robert Leš i Gianfranco Abrami, veći broj ilustracija dolazi iz zbirke dr. sc. Marija Jareba, a pojedine fotografije dali su Živan Baličević, Tomislav Brguljan, dr. sc. Željko Dugac, dr. sc. Zlatko Karač, dr. sc. Jasenka Kranjčević, dr. sc. Mario Kevo, dr. sc. Ivo Lučić, Marijan Milevoj, dr. sc. Tihana Petrović Leš, Zvonko Trdić, Ivan Vinkov. Na susretljivosti zahvaljujemo i obitelji Janeković.

Zahvaljujem i timu koji je radio na tehničkom uređenju knjige, izvršnom uredniku Luki Vukušiću na obavljenom obimnom poslu i ugodnoj suradnji, Tomislavu Kaniškom koji je izradio karte, Nevenu Osojniku i Željku Podoreškom zaslužnima za grafičku pripremu, te uredniku cijele serije dr. sc. Zoranu Ladiću i glavnom uredniku Luki Šeputu koji su mi znatno olakšali završne uredničke poslove.

Naš je posao gotov i knjiga započinje svoj život. Svi mi koji smo radili na njoj možemo se samo nadati da će doći do brojnih čitatelja i pomoći im da bolje razumiju svoju ne tako davnju prošlost, a s njome i vrijeme u kojem živimo.

U Zagrebu, u travnju 2021.

Suzana Leček